

II. Meşrutiyet'in Diyarbakır'a Yansımaları

Edip Bukarlı*

ORCID: 0000-0002-4969-7617

Öz

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda siyasi, iktisadi ve kültürel başta olmak üzere birçok alanda değişim ve dönüşüme sahne olmuştur. Tanzimat ile başlayan değişim ve dönüşüm II. Meşrutiyet ile hız kazanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle hürriyet ortamı doğmuştur. II. Meşrutiyet, II. Abdülhamid'in istibdat dönemini yıkmış yerine Jön Türkleri iş başına getirmiştir. Meşrutiyet, Türkiye'nin demokratikleşme noktasında attığı önemli bir adımdır. Bu dönemin sağladığı hürriyet ortamı, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde coşku ve sevinçle karşılanmıştır. Bununla birlikte Diyarbakır'da da Ziya Gökalp öncülüğünde Meşrutiyet'in ilan edilmesi sevinç ve gösterilerle kutlanmıştır. Bu hürriyet ortamında Osmanlı topraklarının pek çok yerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da çeşitli dernek ve cemiyetler kurulmuş aynı zamanda gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Bu dönemde aydınlar, Diyarbakır'da basın yayın aracılığıyla fikirlerini özgür bir şekilde dile getirmişlerdir. Böylece doğu bölgesinin siyasi, sosyal ve iktisadi gibi birçok alanda ihmal edildiğini belirterek bölgenin kalkınması noktasında çaba göstermişlerdir. Bu dönemde farklı etnik unsurlar arasında milliyetçilik belirginleşmeye başlamıştır. Bu milliyetçilik akımından doğu vilayetleri özellikle de Diyarbakır'da bulunan farklı etnik unsurlar etkilenecek, etnik bir arayış içerisine girmişlerdir. Bu çalışmada birinci ve ikinci el kaynaklardan yararlanılarak, II. Meşrutiyet'in Diyarbakır'a yansımaları üzerinde durulmuş ayrıca Diyarbakır ve çevresinin Meşrutiyete karşı verdiği tepkilerin incelenmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, II. Meşrutiyet, Diyarbakır, Özgürlük

Gönderme Tarihi: 10/11/2018

Kabul Tarihi: 10/12/2018

* Dr., E-Posta: bukarl-1986@windowslive.com

Reflections of Second Constitutionalism of Ottoman Empire on Diyarbakir Province

Abstract

Ottoman Empire witnessed to change and transformation in 19th century in a lot of areas including political, economical and cultural ones. The change and transformation which began with the Tanzimat (a period of reform in the Ottoman State between 1839 and 1876) accelerated with the Second Constitutionalism (a period of constitutional monarchy between 1908 and 1918 in Ottoman Empire). Upon declaration of the Second Constitutionalism, liberty (freedom) atmosphere ensued. The Second Constitutional Period demolished Abdulhamid II's period of autocracy and instead of him, put the Young Turks into power. Constitutionalism (Constitutional monarchy) is an important step that is taken by Turkey about democratisation. Freedom (liberty) atmosphere, provided by this period, was welcomed with enthusiasm and joy in a lot of places of Ottoman geography. In addition to this, declaration of the constitutionalism under the guidance of Ziya Gökalp was also welcomed with joy and demonstrations in Diyarbakir province. On this liberty atmosphere, various associations and societies were established also in Diyarbakir as was in a great deal of places of Ottoman territories, and at the same time newspaper and journals were published. During this period, intellectuals expressed their thoughts freely by means of press and publication in Diyarbakir province. Thus, by stating that the east region was neglected in many such areas as political, social and economical, they made an effort for development of the region. Nationalism began to become apparent among ethnical elements during this period. Eastern provinces, particularly different ethnical elements in Diyarbakir province, were influenced by this nationalist movement and embarked on a ethnical quest. In this study, by making use of first- and second-hand sources, we dwelt upon reflections of the Second Constitutionalism on Diyarbakir province and aimed at examining reactions of Diyarbakir and its surroundings against the Constitutionalism.

Keywords: Ottoman, Second Constitutionalism, Diyarbakir, Liberty

Received Date: 10/11/2018

Accepted Date: 10/12/2018

ПРОЯВЛЕНИЕ II КОНСТИТУЦИОННОЙ МОНАРХИИ В ДИЯРБАКЫРЕ

Резюме

В XIX - ом веке Османская Государство было ареной перемен и преобразований во многих областях, особенно в политической, экономической и культурной сфере. Изменения и преобразование, начиная с Османской Реформы усилился с II Конституционной Монархией. С провозглашением II Конституционной Монархии появилась свободная среда. С II – м Конституционной Монархией был свергнут деспотический режим II-го Абдулхамида, за дело взялись Младотурки. Конституционная Монархия является важным шагом в демократизации Турции. Среда свободы, обеспеченная этим периодом, была встречена с радостью и энтузиазмом во многих частях Османской империи. Также в Диярбакыре объявление о Конституционной Монархии, под руководством Зия Гокалпа было встречено с радостью и демонстрациями. В этой среде свободы, как и во многих местах Османской территории и в Диярбакыре были созданы различные ассоциации и общества, были выпущены газеты и журналы. В этот период в Диярбакыре, интеллектуалы свободно выражали свое мнение через средства массовой издании. Таким образом, они приложили усилия для развития многих сфер восточного региона, таких как политические, социальные и экономические. В этот период началось проявление национализма среди разных этнических элементов. В этот период этнические группы восточных провинций, особенно в Диярбакыре, находились под влиянием этнического движение и вступили в этнические поиски. В этом исследовании используя первоначальных и последующих источников особое внимание было уделено на изучение проявлению Конституционной Монархии в Диярбакыре и реакции Диярбакыра и его окрестностей на Конституционную систему.

Ключевые слова: диярбакыр, османская, Свобода, конституционализм

Получено: 10/11/2018

Принято: 10/12/2018

Giriş

Osmanlı Devleti, son dönemlerinden itibaren siyasi, idari, iktisadi ve kültürel başta olmak üzere birçok alanda değişim ve dönüşüme sahne olmuştur. Bu değişen ve dönüşen toplumsal ve fikri yapı beraberinde özgürleşmeyi de getirmiştir. Bu özgürleşme neredeyse toplumun her alanında hissedilir derecede görülmeye başlamıştır.¹ Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi ile başlayan değişim ve dönüşüm çalışmaları 24 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyetle birlikte oldukça hız kazanmıştır.²

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte özgür bir ortam doğmuştur. Dolayısıyla çeşitli etnik unsurlar arasında milliyetçilik baş göstermeye başlamıştır. Bu milliyetçilik dalgasından Kürtler de payına düşeni almıştır. Bu dönemde Kürt aydınlar, Diyarbakır'da çıkarılan gazete ve dergilerde fikirlerini özgür bir şekilde dile getirmişlerdir.³

Osmanlı Devleti'nin siyasal rejiminde II. Meşrutiyet'e kadar net bir çoğulculuk sistemi yoktur. II. Meşrutiyetle birlikte çok partili sisteme geçilmiştir. Yakın tarihimizde "II. Meşrutiyet"⁴ olarak da adlandırılan bu dönem (1908-1918), Türkiye'nin demokratikleşme noktasında önemli bir dönüm noktasıdır.⁵ Bu dönem, II. Abdülhamid döneminde önemli ölçüde hissedilen istibdat rejimini yıkmış yerine Jön Türkleri iş başına getirmiştir.⁶ Bu dönemde kamuda özgürlük artmış ve insanların üzerindeki baskı büyük oranda kaldırılmıştır.⁷ II. Meşrutiyet, toplum tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu kapsamda II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi, son dönem Osmanlı devlet adamlarından Babanzade Mustafa Zihni Paşa tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır. Zihni Paşa, istibdat döneminden sonra Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle özgür bir ortamın meydana geldiğini belirtmiş ve bu istibdat döneminin Osmanlı Devleti'ne birçok açıdan ciddi zararlar verdiğini ifade etmiştir.⁸ Yine bu dönemde Meşrutiyet ile ilgili

¹ Edip Bukarlı, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadın Kıyafetinin Dönüşümü," *Turkish Studies* 12, sy. 1 (2017): 58-59.

² Mustafa Gencer, "Osmanlı Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri," *Turkish Studies* 3, sy. 2 (2008): 358.

³ Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, 89-90.

⁴ Vahid Çabuk, *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 10, İstanbul: Emre Yayınları, 1999, 62.

⁵ Faruk Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 87.

⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, 66.

⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler: Cilt 1 (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 35.

⁸ Edip Bukarlı, "Mustafa Zihni Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Görüşleri", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, 173.

Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiyye Cemiyeti, 6 Nisan 1909'da "Asker Evlatlarımıza Hitabımız" adında bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri aşağıdaki şekilde yer almıştır:

"... Ne kadar fena ve bunun karşılığı olarak milletin de işe karıştırılması manasına olan Meşrutiyetin ne kadar güzel bir şey, millet hakkında ne büyük bir nimet olduğunu anlamışsınızdır. Peki, bizim şeriat istemek üzere kıyamımızdan Meşrutiyet niçin sarsılsın, istibdat niye avdet etsin. Bunların bizim mütalaamızla ne münasebeti var ve siz ey ulama-yı şeriat!... Herkesten ziyade memnun olmanız lazım gelirken bilakis herkesten ziyade sizin telaşa düşmenizi anlayamıyoruz diyeceksiniz değil mi? Evet!... işte asker evlatlarımızın şeriat talebi altında bir istibdat çıkarsa evvela şeriatımızı lekeleyeceğinden şeriata hizmet derken ihanet etmiş olmamak için Allah ve Resulullah aşkına nazar-ı basiretlerini açmaları lazımdır..."⁹

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiyye Cemiyeti tarafından II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan bu ortak bildiri, istibdat dönemi eleştirilmiş ve Meşrutiyetin halk için büyük bir nimet olduğu ifade edilmiştir.

Sonuç olarak II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti için bir bakıma "aydınlanma" dönemidir. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birçok farklı görüş ortaya çıkmış ve bu suretle dönemin aydın ve ulemaları arasında fikir beyanları belirginleşmiştir.¹⁰ Tüm bunlara ilaveten partililik tartışmaları ve siyasi gerginlik Diyarbakır'da da hissedilir derecede belirginleşmiştir.¹¹

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet Dönemi ile başlayan hürriyet ortamının Diyarbakır'a yansımaları irdelenecektir.

1. XIX. Yüzyılda Diyarbakır

Diyarbakır'ın tarihi hayli eskilere dayanmaktadır. Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden olan Diyarbakır birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Diyarbakır, Mezopotamya diye adlandırılan coğrafyanın Yukarı Dicle bölgesinde bulunmaktadır. Mezopotamya bölgesinin jeostratejik konumu sayesinde Diyarbakır, önemli bir merkez haline gelmiştir.¹² Osmanlı egemenliğine girmeden önce Safevi Devletinin egemenliği altında olan Diyarbakır, muhtelif, aşiret, beylik, devlet ve imparatorluğa ev sahipliği yapmıştır.¹³ Osmanlı egemenliğine girdikten sonra merkez Amid olmak üzere Diyarbakır beylerbeyliği kurularak 1515'te Bıyıklı Mehmet

⁹ Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiyye, "Asker Evlatlarımıza Hitabımız," *Beyanü'l-Hak* 2, sy. 29 (2 Nisan 1325): 671-672.

¹⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001, 140.

¹¹ Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. 2, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1996, 335.

¹² Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 74.

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, 273.

Paşa'ya verilmiştir. 1517'de Mardin Kalesi'nin de Osmanlıların egemenliğine alındıktan sonra Diyarbakır bölgesinde Hısnıkeyfâ, Ergani, Ruha (Urfa), Siirt gibi tüm kaleler ve önemli merkezler aynı idare altında toplanmıştır. XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazo birer hükümet olarak Diyarbakır beylerbeyliğine bağlı gösterilmiştir. Diyarbakır vilayeti XIX. yüzyılda da birçok değişikliğe uğramıştır. Son bağlamda 1869'da Diyarbakır, Ma'mûretülazîz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından ibaretti. Son olarak II. Meşrutiyet döneminde Diyarbakır vilayeti biri merkez, diğerleri, Siverek, Mardin ve Ergani olmak üzere dört sancaktan meydana gelmiştir.¹⁴

Öte yandan Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği 1515 yılından 1838 yılına kadar toplam 253 vali burada görev yapmıştır. Bu çerçevede XVII. Yüzyılda (1600-1700) yani 100 yılda 88 vali, XVIII. yüzyılda (1700-1800) 91 vali, XIX. yüzyılın ilk yarısında ise (1800-1838) 39 vali görev yapmıştır.¹⁵

Nitekim Osmanlı devleti, güçlü olduğu dönemde siyasi, iktisadi, sosyal ve idari gibi pek çok alanda istikrar söz konusuydu. Ne var ki, merkezi idare zayıfladığında buna paralel olarak idari olarak da problemler belirmeye başlamıştır. Bu kapsamda bir eyalet valisi tayin edildiği yeri tanımadan başka bir yere gönderilmiştir. Bu durum idari olarak ciddi sorunlara neden olmuştur. Dolayısıyla zamanla valilerin tayin olduğu yerlere gitmeyerek yerlerine mütesellimler göndermelerine ve yaşanan bu hadise idarede önemli sorunların baş göstermesine sebep olmuştur.¹⁶

2. Diyarbakır'da Dini Yaşantı

Eski bir tarihe sahip olan Diyarbakır'da, muhtelif din, dil ve kültürler bir arada yaşamıştır. Bu açıdan önemli bir şehir olma özelliği taşımaktadır. Diyarbakır'da Sünniler, Aleviler, Ermeniler, Şemsiler, Süryaniler ve Yezidiler gibi birçok din ve mezhebe mensup topluluk bir arada yaşamışlardır. Evliya Çelebi, Seyahatname adlı eserinde, "Diyarbakır'ın bütün halkı, Müslüman ya da bir kitaba inanan, temiz inançlı, tevhid ehli ve dindar insanlardır." diyerek halkın dindar ve temiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁷

II. Meşrutiyet yıllarında Diyarbakır'da Müslim ve gayrimüslim sayısı aşağıdaki şekildedir:
(Aşağıda rakamlardaki küçük toplama hataları vardır. Bu hatalar tamamen deftere aittir)

¹⁴ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul: TDV Yay., (1994): 468-469.

¹⁵ Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 76-77.

¹⁶ İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hâkimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy. 1 (2000): 286.

¹⁷ Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır," *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 7 (2012): 31-32.

Zümreler	Erkekler	Kadınlar	Toplam
Müslim	205828	169700	375528
Ermeni	24685	23540	47225
Süryani	12506	10748	22748
Katolik	5945	5220	11165
Protestan	2987	2576	5554
Yahudi	1434	1358	2796
Yezidi ve Kıpti	1049	733	1787
Ortodoks	759	744	1500
Keldani	776	663	1439
Osmanlı tebaası olmayan	—	—	19
Toplam	255933	214767	470760 ¹⁸

Tablo1: Diyarbakır Vilayet Salnamesi'ne göre Müslim Gayri Müslim Sayısı

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Meşrutiyet yıllarında Diyarbakır'da birçok farklı din ve mezheplere mensup topluluk vardır. Bu topluluklar yüzyıllar boyunca birlikte özgür bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Nihayet Osmanlıların hâkimiyetine alındığı 1515 tarihinden XIX, yüzyıla kadar bile önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, Diyarbakır'a ayrı bir önem vermiş ve buraya tayin olunan valiler birçok dini ve sosyal yapı inşa etmişlerdir.¹⁹

3. II. Meşrutiyet'in İlan Edilmesi ve Diyarbakır'a Yansımaları

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet, hemen her etnik unsur tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Bu dönemde sevinç gösterileri ve mitingler yapılmış²⁰ “Özgürlük, Eşitlik ve Adalet” kavramları sıklıkla kullanılmıştır.²¹ II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte oluşan hürriyet

¹⁸ Diyarbakır Vilayet Salnamesi, *Vilayet Matbaası*, Diyarbakır: (H. 1323/M. 1905-1906), 170.

¹⁹ Yılmazçelik, “Osmanlı Hâkimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838),” 240.

²⁰ Evrenk, “Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği),” 94.

²¹ Mustafa Sabri ve Emrullah Beytar, *Geleneğin Açmazı İle Modernist Savrulma Karşısında Said-i Nursi'nin Sivil Muhalefeti*, 1. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları, 2009, 67.

Bukarlı

dalgasından Diyarbakır da etkilenmiştir. Bu bağlamda Ziya Gökalp'in öncülüğünde Diyarbakır'da sevinç gösterileri ve kutlamalar yapılmıştır.²²

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden kısa bir süre sonra ise Diyarbakır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti şube açmıştır. Şubenin kurucuları ise şu şekildedir: Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzade Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abdullah Fadıl, Mirikatibizade Ahmet Cemil (Asena), Yasinzade Şevki (Ekinci), Mustafa Akif (Tütenk), Çerçiszade Yusuf (Göksu), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Yüzbaşı Eşref, Müftüzâde Şeref (Uluğ), Velibabazâde Veli Necdet (Süngütay), L'alizâde Mustafa.²³

Yukarıda adı geçen kurucular arasında Ziya Gökalp en aktif olanıdır. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Diyarbakır'a ilk vali olarak Ferik Süleyman Paşa tayin edilmiştir. Vali göreve başlar başlamaz İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Ziya Gökalp bir nutuk hazırlamış ve bu nutuk, Yüzbaşı Mazhar Efendi tarafından halka okunmuştur. Bu nutukta Meşrutiyet ile ilgili önemli durum tespitinde bulunulmuştur. Yine bu nutukta, "Adalet, Eşitlik ve Kardeşlik" gibi temel kavramlar çerçevesinde demokratik bir yapının ön görüldüğü ifade edilmiştir.²⁴ Bu çerçevede aşağıdaki ifadeler yer almıştır:

*"Şimdi size, bir çoban değil, bir vali, bir baba gönderdiler. Biz de buna mukabil Meb'uslar, Vekiller göndereceğiz. Meb'uslarımız Millet Meclisi'nde işimize yarar kanunlar yapacaklar; Padişahımız bu kanunlara, memurlarımız bu kanunlara, hepimiz bu kanunlara itaat edeceğiz. Kanunlar yapacak biziz, vekillerimizdir. Kanunlara itaat edecek, en evvel biz olmalıyız. Evet, itaat edeceğiz; etmeyenler olursa onları da zorla itaat ettireceğiz. Kanunsuz millet, vicdansız insan gibidir. Kanunla vicdan insanları, biri dışarıdan diğeri içeriden terbiye eden iki mürebbedir. Vâlimiz adil, hürriyetperver olursa emrine itaat, icraatına muavenet boynumuzun borcudur. Kanun-i Esasi'ye muhalif harekette bulunursa, i'lay-i hakikate çalışmak üzerimize farzdır. Halbuki vâlimizin iyiliğine, doğruluğuna, adaletine, hürriyetperverliğine ümidimiz ve itimadımız berkemaldir. Cenabı Allah muvaffaku bilhayr buyursun, amin. Yaşasın Hürriyet, yaşasın Adalet, yaşasın Uhuvvet, yaşasın, Musavat, yaşasın Kanun-i Esasi, yaşasın İstiklal."*²⁵

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere Meşrutiyetin önemi vurgulanmıştır. Meşrutiyet sisteminin insanlar arasında özgürlük, eşitlik ve adalet sağlayacağı özellikle belirtilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi, birçok alanda olduğu gibi basın ve yayın hayatına da geniş özgürlükler getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin pek çok eyaletinde ve vilayetinde dernek ve cemiyetler kurulmuş ayrıca gazeteler ve dergiler çıkarılmıştır. Diyarbakır da Meşrutiyet'in bu geniş özgürlük

²² Vedat Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Kripto Kitapları, 2011, 191.

²³ Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, 192.

²⁴ Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 96.

²⁵ Güldoğan, *Diyarbakır Tarihi*, 193.

Bukarlı

yelpazesinden yararlanarak gazeteler çıkarmıştır.²⁶ Bu dönemde Diyarbakır'da, *Peyman* (1909),²⁷ *Amid-i Sevda* (1909),²⁸ gibi birçok gazete ve dergi çıkarılmıştır. Doğu vilayetlerinde bilhassa Diyarbakır'da milliyetçilik akımının başlamasında bu yayın organları hayli etkili olmuştur.²⁹ Bu çerçevede Kürtler, örgütlenecek dernek ve cemiyet başta olmak üzere muhtelif sivil toplum kuruluşları oluşturma çalışmalarında bulunmuşlardır. Bu minvalde kendi vekillerini seçip parlamentoya sokma girişiminde bulunmuşlardır.³⁰

Sonuç olarak Diyarbakır'da çıkan *Amid-i Sevda* ve diğer gazeteler, milliyetçilik akımının başlamasındaki anahtar rollerinin yanı sıra yoksul halkı çalışmaya teşvik etmiş ve halkı çalışmaları gerektiği konusunda uyarmıştır. Hatta halkın çalışmayıp tembellik ettiği takdirde bu durumun vatana ihanet sayılacağı da bu gazetenin sütunlarında yer almıştır.³¹ Halkın çalışıp ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarından yararlanmasını gerektiği özellikle ifade edilmiştir. Bu suretle ülkenin kalkınması için çalışma, vatan-millet meselesi haline getirilmiştir.

4. Diyarbakır ve Çevresinin İkinci Meşrutiyete Karşı Verdiği Tepkiler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Osmanlı'da hürriyet ortamı oluşmuştur. II. Meşrutiyet'in sağladığı özgürlük dalgasından Diyarbakır ve çevresi de etkilenmiştir. Öyle ki Diyarbakır'da muhtelif dernek, cemiyet, gazete ve dergi çıkarılmıştır. Aydınlar, bu gazeteler aracılığıyla fikirlerini özgür bir şekilde dile getirmişlerdir. Ne var ki, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Osmanlı coğrafyasında oluşan hürriyet ortamı beraberinde bazı tepkilerin de doğmasına neden olmuştur. Osmanlı coğrafyasının bazı yerlerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresi de Meşrutiyet'e karşı bazı tepkiler vermiştir.

Bu bağlamda Diyarbakır'da Seyyid İbrahim adlı bir kişi Meşrutiyet aleyhinde çeşitli makamlara ve valiliklere telgraflar çekmiştir. Ayrıca Kürt Kulübü'nde askeriyeye hitaben "hürriyet" ve "Meşrutiyet" talebinde bulunanların saltanat idaresinden kurtulmak anlamına geldiğinden dolayı şeriata göre onların yok edilmesi gerektiği yönünde telkinlerde bulunmuştur. Bu kişinin faaliyetleri üzerine Diyarbakır Vali Vekili Miriliva Naim, yaşanan

²⁶ Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 103.

²⁷ Mehmet Mercan, *Anadolu'da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını*, Diyarbakır: Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1998, 45.

²⁸ Mustafa Uğurlu Arslan, "Ali Emîrî Divanında Meşrutiyetin İzleri," *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, 22-24 Ekim 2008, 457.

²⁹ Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 103.

³⁰ Evrenk, "Meşrutiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)," 97.

³¹ *Amid-i Sevda*, 7 Şubat 1324, S. 1, s. 19.

bu hadiseyi Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.³² Yine bu dönemde Diyarbakır'da Kasırlı Mustafa isminde bir kişi, Meşrutiyet'in avantajlarından yararlanamadıklarından ve adaletsizliklerin devam ettiğine dair Diyarbakır'dan Sadâret'e çektiği telgraf, Dahiliye Nezaretine havale edilmiştir.³³ Bunun yanı sıra Diyarbakır Vilayeti'nde bulunan mevcut jandarma alayı asker ve subaylarından Meşrutiyet'in ruhuna aykırı davrandıkları belirtilmiştir. Dolayısıyla yapılacak esaslı bir düzenlemeyle temin edilecek subayların Meşrutiyet'in ruhunu benimsemiş genç ve muktedir subaylardan olmasına dikkat edilmesine dair Dahiliye Nezareti tarafından Harbiye Nezaretine bildirilmiştir.³⁴

Bu dönemde Diyarbakır'ın yanı sıra çevresi de Meşrutiyet'in ilanına dair çeşitli tepkiler vermiştir. Bu kapsamda Maden Naibi Aziz Halis Efendi'nin, II. Abdülhamid'in dönemini alkışlayan, Meşrutiyet aleyhtarı bir mürteci (gerici) olduğu ileri sürülmüştür. Ne var ki, bu iddiaların asılsız olduğu hususunda eşi ve çocukları tarafından çekilen telgraf, Diyarbakır Valiliği'ne gönderilmiş ve bu durumun ivedi bir şekilde incelenmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁵ Dahası Meşrutiyet'in ilanıyla beraber affedilen cinayet ve eşkıyalıkla suçlanan bazı mahkumlar daha da şiddetlenip insanların can, mal ve ırz güvenliklerini tehdit etmişlerdir. Bundan dolayı gerekli önlemlerin alınması konusunda Siirt Ermeni Murahhası Goryon, Süryani Patrik Vekili İbrahim ve Keldani Metropolitide adına hareket eden Hürmüz birlikte Dahiliye Nezaretine telgraf göndermişlerdir. Söz konusu telgrafta konunun Diyarbakır Valiliği tarafından tarafsız ve adil bir şekilde soruşturulması istenmiştir.³⁶ Bu dönemde Meşrutiyete karşı verilen tepkiler devam etmiş ve bu bağlamda Milli Aşireti Reisi merhum İbrahim'in takibi sırasında meydana gelen gasp ve tahribata sebep olanların yakalanarak yargılanmalarına ve gasp edilen malların geri alınması için çalışmalar devam etmiştir. Ayrıca bazı bahanelerle bir miting yapılacağına, ahalinin Hıristiyanlardan askerlik hizmetini kabul etmeyip şeriat talebinde bulunacağına, Meşrutiyet'in iyi anlaşılmadığına ve asayişin sağlanması için gereken tedbirlerin alındığına dair Diyarbakır Valisi Süleyman tarafından Dahiliye Nezaretine telgraf çekilmiştir.³⁷

Yine bu dönemde Mardin'in bazı yerlerinde "Meşrutiyet idaresine geçişin İslamiyet'in yok olmasına sebep olacağını" ifade eden Mardinli Ensarizâde Şeyh Eyüb Efendi'nin oğlu tarafından Arapça bir beyanname asılmıştır. Bunun üzerine Şeyh Eyüb Efendi'nin oğlu Mardin Sancağı'nda tutuklanmış ve vilayet merkezine gönderilmesi talep edilmiştir. Bu hadiseden dolayı telaşa kapılan Hıristiyan ahaliyi sakinleştirmek için gerek

³² BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 413, Gömlek No: 91.

³³ BOA, DH. MKT., Dosya No: 2892, Gömlek: 77.

³⁴ BOA, DH. MKT., Dosya No: 2820, Gömlek No: 27.

³⁵ BOA, DH. MKT., Dosya No: 2842, Gömlek No: 1.

³⁶ BOA, DH. MKT., Dosya No: 2846, Gömlek No: 50.

³⁷ BOA, DH. ŞFR., Dosya No: 410, Gömlek No: 112.

görüldüğü takdirde bir bölük nizamiye askerinin Mardin'e gönderileceği Diyarbakır Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir.³⁸

Sonuç olarak Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Diyarbakır ve çevresi de Meşrutiyete karşı bazı tepkiler vermiştir. Bu bölgede özellikle din eksenli tepkiler verilmiştir. Bir başka ifadeyle Meşrutiyet'in dine zarar verdiği ve İslamiyet'i yok edeceği ileri sürülmüştür.

³⁸ BOA. DH. ŞFR., Dosya No: 414, Gömlek No: 3. ; Bu dönemde Amerikan Board misyonerlerinin Mardin ve çevresinde yürütmüş oldukları misyonerlik faaliyetleri için bkz Türkmen Törel ve Füsun Çoban Döşkaya, "Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin," *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Ed: Doğan Karacoşkun ve Osman Köse, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018, 201-249.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda siyasal ve toplumsal yapısında yaşanan değişim ve dönüşüm ülkenin neredeyse her yerinde hissedilir derecede görülmüştür. Tanzimat dönemi ile başlayan bu değişim ve dönüşüm II. Meşrutiyet ile ivme kazanmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle Osmanlı'da uzun yıllar devam eden yönetim şekli değişmeye başlamış ve bu dönem, Osmanlı Devleti için demokratikleşme açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem ile birlikte yarı demokratik bir sisteme geçilmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle siyasi, idari ve kültürel birçok alanda özgürlük sağlanmıştır. Bu dönemde çeşitli dernek ve cemiyetler kurulmuştur. Bunun yanı sıra gazete ve dergiler çıkarılmıştır. Yine bu dönemde, basın ve yayın organlarının artması sayesinde toplum, Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Diyarbakır'da da yaşanan bu değişim ve dönüşümleri yakından takip etmiştir. Dahası Diyarbakır'da yaşayan farklı etnik unsurlar, Meşrutiyetin ilan edilmesiyle yönetim şeklinin değişmesini olumlu değerlendirerek yarı demokratik yönetim şeklinin devleti kurtarabileceğine inanmışlardır.

Bu dönemde yayınlanan gazeteler, "Eşitlik, Özgürlük ve Adalet" gibi konuları sıklıkla ele almışlardır. Bu dönemin Diyarbakır'a en iyi yansımalarından birisi de fikir özgürlüğünün sıklıkla dile getirilmesidir. Bu dönemde aydınlar, fikirlerini basın ve yayın organları aracılığıyla dile getirmeleri oldukça önem teşkil etmektedir. Yaşanan tüm bu hadiseler, doğu vilayetlerinde bilhassa da Diyarbakır'ın toplumsal yapısında değişim ve dönüşümlere neden olmuştur.

"II. Meşrutiyet'in Diyarbakır'a Yansımaları" adlı çalışmada, Meşrutiyetin sağladığı özgürlük serüveninin Diyarbakır'a etkileri ve bu bağlamda Diyarbakır ve çevresinin Meşrutiyete karşı verdiği tepkiler incelenmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

(Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA))

BOA, DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2820/27.

BOA, DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2842/1.

BOA, DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2846/50.

BOA, DH. MKT., Dos./Göm. nr. 2892/77.

BOA, DH. ŞFR., Dos./Göm. nr. 410/112.

BOA, DH. ŞFR., Dos./Göm. nr. 413/91.

BOA, DH. ŞFR., Dos./Göm. nr. 414/3.

Sürelî Yayınlar

Amid-i Sevda, 7 Şubat 1324, S. 1, s. 19.

Cemiyet-i İlmîyye-i İslamiyye, “Asker Evlatlarımıza Hitabımız”,
Beyanü'l- Hak, C. 2, S. 29, 2 Nisan 1325, s. 671-672.

Kitaplar ve Makaleler

ARSLAN, M. U., “Ali Emîrî Divanında Meşrutîyetin İzleri”, *100. Yılında II. Meşrutîyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Yay. Haz. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem ve Arzu M. Nurdoğan, 2008.

BUKARLI, E., “Meşrutîyet’ten Cumhuriyet’e Kadın Kıyafetinin Dönüşümü.” *Turkish Studies* 12, sy. 1 (2017): 55-78.

BUKARLI, E., “Mustafa Zihni Paşa’nın Hayatı ve Siyasi Görüşleri”,
Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2018.

ÇABUK, V., *Kuruluşundan Cumhuriyete Büyük Osmanlı Tarihi*, c. 10, İstanbul: Emre Yayınları, 1999.

ÇANKAYA, M. A., *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c 2, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1996.

Diyarbakır Vilayet Salnamesi, *Vilayet Matbaası*, Diyarbakır: (H. 1323/M. 1905-1906).

EVRENK, F., “Meşrûtiyetin Sosyal Kabulü (Diyarbakır ve Çevresi Örneği)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, 2012.

GENCER, M., “Osmanlı Türk Modernleşme Sürecinde Kültür, Din ve Siyaset İlişkileri.” *Turkish Studies* 3, sy. 2 (2008): 354-369.

GÖYÜNÇ, N., “Diyarbakır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9: 464-469, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

GÜLDOĞAN, V., *Diyarbakır Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Kripto Kitapları, 2011.

KİRİŞÇİ, K. ve WINROW, G. M., *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

MARDİN, Ş., *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

MERCAN, M., *Anadolu’da Gazetecilik ve Diyarbakır Basını*, Diyarbakır: Güneydoğu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1998.

OKUMUŞ, E., “Evliya Çelebi’nin Seyahatname’sinde Diyarbakır”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 4, sy. 7 (2012): 14-51.

SABRİ, M. ve BEYTAR, E., *Geleneğin Açmazı ile Modernist Savrulma Karşısında Said-i Nursi’nin Sivil Muhalefeti*, 1. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları, 2009.

TÖRELİ, T. ve DÖŞKAYA, F. Ç., “Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin.” *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Ed: Doğan Karacoşkun ve Osman Köse, Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

YILMAZÇELİK, İ., “Osmanlı Hâkimiyeti Sürecinde Diyarbakır Eyaleti Valileri (1516-1838).” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy. 1 (2000): 233-387.

TUNAYA, T. Z., *Türkiye’de Siyasi Partiler: Cilt 1 (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

ÜLKEN, H. Z., *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2001.